

М. І. ВУС
(Львів, Україна)

СЕМАНТИЧНА МОДИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ БІОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ У ПРОЦЕСІ ДЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ

Розглянуто явище міграції українських біологічних термінів у загальнолітературну мову. Визначено основні етапи цього процесу, а також семантичні та функційні зміни термінів, що відбуваються внаслідок детермінологізації. Зазначено, що в загальномовний словник мігрують питомо українські та запозичені терміни різної структури.

Ключові слова: біологічний термін, детермінологізація, загальнолітературна мова.

Розвиток науки, бурхливі глобалізаційні процеси провокують зміни в суспільстві, а “динаміка змін у суспільному житті породжує динаміку змін словесних. Найбільш активно поповнюється і змінюється лексика термінологічних систем” [4, с. 18], тому цілком зрозумілою є пильна увага мовознавців до термінологічних питань. Особливо актуальними на сучасному етапі є дослідження різних терміносистем, зокрема проблем семантичної деривації на тлі процесів термінологізації, детермінологізації та ретермінологізації. Позаяк взаємодія між термінологічною і загальноновживаною лексикою, а також між різними галузями науки щорічно зростає, крім того, розуміння природи терміна вимагає динамічного трактування його семантики.

Питанню взаємодії загальної та спеціальної лексики в українському мовознавстві присвячені праці О. П. Винник, Г. П. Городиловської, О. А. Жирик, В. Л. Карпової, Т. В. Катиш, Н. Ф. Клименко, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, Т. І. Панько, Г. В. Чорновол та багатьох інших. Незважаючи на чималу кількість розвідок у царині семантичної деривації в межах різних терміносистем і лексичної системи загалом, проблема семантичної деривації в біологічній термінології, зокрема в аспекті детермінологізації, дотепер ще не була об’єктом спеціального дослідження.

Ю. А. Зацний вважає, що на сучасному етапі саме біологічні науки можна вважати головним постачальником нових термінів (молекулярна біологія, біотехнологія, генна інженерія) [1, с. 58]. Сьогодні, у зв’язку з інтелектуалізацією мов, спостерігаємо рух біологічних термінів до загальнолітературної мови. Залишаючи спеціальні тексти, вони починають функціонувати в нових контекстах, призначених не лише для фахівців, але й для всіх носіїв мови, тобто спостерігаємо явище детермінологізації.

Актуальність статті зумовлена також тим, що в дослідженнях, присвячених проблемі семантичної деривації в різних термінологіях, чимало уваги приділено термінологізації слів загальнолітературної мови, тоді, як розвитку значення терміна в процесі детермінологізації і ретермінологізації її приділено менше.

© М. І. ВУС, 2015

У статті ставимо собі за мету розглянути українську біологічну термінологію в аспекті семантичної деривації, простежити процес міграції біологічних термінів у загальноповсякденну лексику, досягнення якої передбачає виконання таких завдань: з'ясувати семантичні зміни, що відбуваються у процесі детермінологізації; визначити функційні особливості термінів в іншому стилізовому контексті; виявити основні етапи детермінологізації.

Ілюстративний матеріал дібрано із текстів художньої літератури, газет та засобів масової інформації.

Процесу детермінологізації сприяє вживання терміна поза науковим контекстом – у художній літературі, засобах масової інформації, рекламній сфері, розмовній мові, що, “розширюючи доступ носія української мови до продуктів інтелектуального життя сучасного суспільства, а також, представляючи активне вторгнення в побутову практику людини результатів науково-технічного прогресу, пояснюють нове в науці й техніці” [5, с. 34].

Явище детермінологізації частково пов'язане з проблемою формування переносних значень на основі певних ступенів конотування термінологічних одиниць. У цьому аспекті привертає увагу дослідження В. Л. Іващенко, яка виділяє такі ступені формування переносних значень на основі конотацій: а) виникнення конотативної ознаки (оказіональна конотація); б) формування конотативних значень (оказіонально-узуальна конотація); в) становлення конотативних значень (узуально-оказіональна конотація); г) закріплення конотативних значень як елементів мовної системи (узуальна конотація) [2, с. 6].

На першому етапі детермінологізації спостерігаємо поодинокі випадки вживання терміна в іностильовому контексті (оказіональна конотація). Наприклад, у Л. В. Костенко натрапляємо: *У парламенті скаженіють шовіністи, брнутьються фракції, сповзають у водевіль патріоти* (КЗУС, с. 25). У біологічній термінології *брнутьвання* – “це форма вегетативного розмноження рослинних, рідше тваринних організмів, за якою на материнському організмі утворюється виріст, з якого розвивається новий організм або відокремлюється від материнського, чи залишається сполученим з ним” (СУБТ, с. 97). Або ж: *У нас нема людини, яка б думала солідарно. Зате є понад сотню партій, які вегетуються й конфронтуються* (КЗУС, с. 27). *Вегетація* – “стан активної життєдіяльності рослини, її ріст і живлення” (СУБТ, с. 103). Авторське переосмислення біологічних термінів створює іронію, прирівнюючи політичне життя до життя рослин.

У “Словнику української біологічної термінології” (2012) термін *проліферація* зафіксовано в значенні “збільшення числа клітин (у тканині, культурі), яке відбувається мітотичним поділом” (СУБТ, с. 451). Порівняймо з художнім текстом: *Якесь проліферація банд, ніби вони розмножуються вегетативним способом* (КЗУС, с. 285). Детермінологізація зазначеного терміна увиразнює сприйняття злочинного угруповання як організму, який щоденно росте завдяки збільшенню кількості клітин, тобто злочинних елементів, що сприяє відновленню “організму”.

Очевидно, що в іностильовому контексті термін може набувати конотацій зневажливості, іронічності тощо, виконуючи не номінативно-дефінітивну, а стилістично-експресивну функцію.

Другий етап детермінологізації – це формування у термінів усталеної конотації завдяки їх регулярному вживанню у різних функціональних стилях (оказіонально-узуальна конотація). Наприклад, термін *бацили* – “патичкоподібні бактерії, широко поширені в природі, здатні зумовлювати захворювання” (СУБТ, с. 76–77) увійшов до загальноновживаної лексики української мови зі значенням чогось негативного, руйнівного, що може передаватися й поширюватися: *Не минули ми й першотравневих заходів. З ініціативи Чернівецького “Тризуба” на Буковині проходила акція дезінфекції вулиць та площ міста від бацил комуністичного сказу* (ГБ, № 1–2). Завдяки метафоричному переосмисленню терміна *бацили* комуністична ідеологія сприймається, як хвороба суспільства. Ще один приклад: *Українці уражені бацилою терплячості. Показати їм приклад радикальної поведінки мають депутати* (ГЮА). У цьому контексті термін *бацила* і слово *терплячість* створюють образ суспільства, яке хворіє і яке треба лікувати (тобто досить терпіти). Відтак у газетному тексті терміни характеризують суспільно-політичну ситуацію.

На третьому етапі детермінологізації відбувається модифікація термінологічного значення загальнономовним і фіксація лексеми з цим значенням у загальнономовних словниках (узуальна конотація). Наприклад, термін *симбіоз* у біології – “це форма тривалого співжиття організмів різних видів, яка забезпечує їм взаємну вигоду” (СУБТ, с. 503). Використання цього терміна в художньому (*симбіоз добра і зла* – ІСНП, с. 329) та в публіцистичному (*симбіоз влади та людей* – ВГ) стилях породило нове значення терміна, яке й фіксує “Словник української мови”: *симбіоз* – “вдале поєднання різнорідних елементів” (СУМ, IX, с. 174).

Пор. також: *біол. атрофія* – “прижиттєве зменшення розмірів органів та тканин в організмі людини, що супроводжується занепадом їхньої функції” (СУБТ, с. 66) і загальнономовне *атрофія* – “втрата, притуплення якого-небудь чуття, властивості” (СУМ, I, с. 72): *Будь-яке громадянське почуття атрофувалося* (КЗУС, с. 194); *Мій почерк розсипався, від невжитку атрофувався, графологу тут уже нічого робити* (КЗУС, с. 267). Відбувається заміщення наукового поняття побутовим з паралельним функціонуванням лексеми у фаховому середовищі та загальнономовному вжитку. Наведемо ще приклад номінування реалії побутового життя біологічними термінами: *<...> і ці лейтенантські і капітанські жони, що перевозять свої виводки, майже як білки переносять більчат із дупла в дупло: зубами за шкірку, скоп-поскок, туди й назад <...>* (ПЗ, с. 20). В аналізованому контексті біологічний термін *виводок* (“сукупність пташенят чи малят однієї кладки, одного приплоду, які живуть разом з батьками до тих пір, поки не зможуть існувати самостійно” – СУБТ, с. 105) набуває метафоричного значення “велика кількість дітей у родині” (СУМ, I, с. 367).

Інколи в результаті детермінологізації термін може набувати кількох переносних значень, наприклад: *скелет* – “сукупність твердих утворень в організмі людини і тварин, які виконують опорну і захисну функції” (СУБТ, с. 511). Пор. у такому контексті: *Нині багато чого для будинку можна придбати, а от конструкцій, які створювали б несучу систему, скелет будин-*

ку, *наразі ще нема* (ЛП). Лексему *скелет* використано в значенні “каркас чого-небудь”. Метафоризація відбувається за ознакою подібності функцій: <...> *як на мою думку, сюжет — це скелет твору* <...> (ГВО). Подібно до скелета сюжет є опорою чогось; тобто в результаті вторинної номінації виникає нове значення “те, що є суттю, основою чогось” (СУМ, IV, с. 6). Також використовують слово *скелет*, коли йдеться про дуже худу, виснажену людину: *Це були живі скелети: лиця худі, жовті з невиразними очима, які дивляться бозна-куди, обдерта одежа підсилювала жалюгідну картину* (МК).

Унаслідок детермінологізації переносне значення закріпилося і за терміном *артерія*. У біології *артерія* — “кровоносна судина, що розносить кров від серця по всіх частинах тіла” (СУБТ, с. 63). “Словник української мови” (1970) подає також значення “важливий комунікаційний шлях” (СУМ, I, с. 62), з яким лексема часто функціонує у художній літературі: *Та ніхто, ніхто ніколи не засвідчить останнього мого дня, що його я відбуду, перемінюючись у порох на вершині Ян-тапа, що побачив звідси чотири дороги, які розбіглися від Гянджі на всі чотири сторони світу — в Тифліс і Баку, Мінгеаурські степи і Карабахське нагір'я, — чотири артерії, котрі день і ніч пульсують, даючи життя Старому містові* (ІТ, с. 423-424). У цьому контексті дорога є важливим засобом зв'язку міста із “зовнішнім світом”; <...> *бо що таке місто? Це будинки, але також їхні артерії — вода, газ, каналізація, тепло, електрика* (ЗГД, с. 95). Використовуючи лексему *артерія* в цьому тексті, автор порівнює будинок із тілом, а воду, газ, каналізацію, тепло, електрику з артеріями, тому що вони виконують таку ж важливу функцію — уможливають життя в ньому.

В окремих випадках переносне значення настільки “прижилося”, що термінологічне значення терміна зводиться до мінімуму, зберігається “лише образ терміна, ідея його найзагальнішого значення” [3, с. 103] і за частотністю вживання на перший план виходить вторинна номінація. До таких у біологічній сфері можемо віднести термін *імунітет* на позначення “сукупність захисно-адаптивних реакцій і пристосувань, спрямованих на збереження сталості антигенного складу внутрішнього середовища організму” (СУБТ, с. 217). У політичній сфері термін *імунітет* набуває значення “звільнення дипломатичних працівників від деяких правових норм тієї держави, в якій вони акредитовані” (СУМ, IV, с. 23): *Наступну спробу відставки уряду, за всіма правилами регламенту, можна повторити тільки на наступній парламентській сесії, тож у міністрів з'явився імунітет на три місяці* (ТСН).

Водночас спостерігаємо ретермінологізацію — міграцію переосмисленого терміна до інших сфер людської діяльності. Пор., наприклад: *Насправді уряду просто повезло, що Польща має один з найвищих економічних імунітетів серед європейських країн* (УЖ, № 9). У загальномовному вжитку лексема *імунітет* функціонує на позначення “захист від чогось, когось”, реалізуючи лише ті семи, які, на думку Т. І. Панько, І. М. Кочан та Г. П. Мацюк, відіграють ідентифікувальну роль у характеристиці позначуваного ним поняття (для засвоєння останнього рівнем “побутової” свідомості) [7, с. 210].

Те саме стосується й терміна *мутація*, який виявляє свій семантикотворчий потенціал у біології — “раптова природна або штучно спричинена успад-

ковувана зміна генотипу, що супроводжується зміною тих чи інших спадкових ознак організму, є матеріалом для природного та штучного добору” (СУБТ, с. 305) та у сфері загальномовного вжитку й суспільно-політичного життя – “раптова (стрибокподібна) зміна чого-небудь” (СУМ, IV, с. 832): *Європа розуміє, що в Україні відбулася знову мутація влади – відновився режим бандократії, який всмоктав в себе і частину “помаранчевих” лідерів* (ІТС).

Тож варто терміну вийти за межі своєї системи та потрапити в інше середовище функціонування, як виникають аналогії, нові асоціативні зв’язки, що знаходять відбиття в іншій сполучуваності слів. Наприклад, термін *пульс* – “поштовхоподібні коливання стінок кровоносних судин у тварин і людини, спричинені викиданням крові з серця при кожному його скороченні” (СУБТ, с. 462) у процесі детермінологізації набуває значення “ритм, темп чого-небудь”: *Слово знецінилось. Мова втрачає пульс* (КЗУС, с. 105). Переносне значення слова *пульс* стає настільки звичним, що відкриває йому шлях до фразеології: *тримати руку на пульсі* – “бути в ритмі подій”.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що детермінологізуються не лише питоми українські, а й запозичені терміни. Наприклад, в українській біологічній термінології спостерігаємо паралельне функціонування запозиченого з грецької мови терміна *ембріон* та українського *зародок* на позначення: “організм на ранніх стадіях розвитку, який починається зачаттям, внутрішньоутробним розвитком і завершується вилуплюванням із яйця або народженням” (СУБТ, с. 201). Обидва терміни мають переносне значення “початковий стан чого-небудь, що здатне до розвитку; початок, зачаток” (СУМ, III, с. 295): *<...> Але Тодя запевнив, що цю промову на захисті він напише особисто, а відповіді на запитання складе за методом “зарубіжної делегації”, тобто бити відповідями, не ждучи запитань і, таким чином, нищачи їх ще в зародку* (ЗГД, с. 99); *СБУ схопила “ембріон” бандформування “Дніпропетровська народна республіка”* (ГЩЛ).

Ймовірно, що паралельне вживання цих лексем також сприяло їх детермінологізації.

Зазначимо, що переходять до загальномовного фонду не лише однослівні терміни, а й терміни-словосполучки та терміни-аббревіатури: *Інтернет – нервова система суспільства. На будь-яких вуличних акціях я, в першу чергу, бачу людей, які прийшли боротися, бо прочитали про це в Інтернеті* (ГГК). У “Біологічному словнику” (1986) термін *нервова система* зафіксовано в значенні “сукупність структур в організмі тварин і людини, що здійснюють взаємозв’язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем” (БС, с. 391). Спостерігаємо метафоричне перенесення за ознакою виконуваної функції: інтернет забезпечує зв’язок у суспільстві, так як нервова система пов’язує організм із навколишнім світом.

Детермінологізації сприяють також значні здобутки та відкриття у тій чи іншій сфері людської діяльності. А. В. Мороз наголошує, що “починаючи з 30-х рр. XIX ст., літературна мова активно вбирала в себе спеціальну термінологічну лексику. Це пов’язано з великим інтересом до фактів та понять точних та природничих наук, зі збільшенням відкриттів у цих галузях, із популяризацією природничо-наукових знань” [6, с. 183]. Поширенню

біологічних термінів у загальнолітературній мові дав поштовх прогрес у молекулярній біології, генній інженерії. Так, наприклад, у мовленнєвий обіг носіїв української мови ввірвався термін *ГМО*. Генетично модифікованими називають організми, генетичний матеріал яких змінено елементами штучно створених або запозичених з інших організмів ДНК завдяки методам генної інженерії. Такі організми створені неприродним шляхом, на основі цього “*гмо*” називають щось несправжнє, штучне: *NO NAME в Карась Галереї – свіжий погляд на роль мистецтва без ГМО* (АЖ); *Гурт “Бабаї” – натуральна жива музика без “ГМО”* (ТЛ).

Натрапляємо і на фразу “*ГМО-краса*”, коли йдеться про людей із несправжнім волоссям, губами та іншими частинами тіла. Зауважимо, що неабияку роль в детермінологізації цього слова відіграла й реклама різноманітної продукції із позначками “Без ГМО”, що свідчить про її високу якість, натуральний склад.

Детермінологізації зазнала й абревіатура *ДНК*: “Дезоксирибонуклеїнова кислота – це складна високомолекулярна біологічно активна сполука, що є носієм генетичної інформації” (БС, с. 182). Модифіковане значення цього терміна “ідея, код, унікальні риси бренду, що вирізняють його з-поміж інших” функціонує й у галузі маркетингу: *Ford випускає автомобілі, які мають не лише високу плавність руху, але й дарують задоволення від керування ними – це частина всесвітньої ДНК компанії* (НФ).

Це ж значення актуалізується й у загальномовному вжитку: *Звичайно, якась частина ДНК Гільєрмо залишиться у фільмі, оскільки деякі його розробки мені здалися дуже цікавими* (УІ).

Спіралеподібна форма ДНК активізувала свіжі асоціації: з’являються елементи інтер’єру, споруди, вироби з бісеру з назвою “ДНК”, оскільки, як справедливо зазначають автори підручника “Українське термінознавство” (1994), в основі розвитку нетермінологічних значень від термінологічних — абстрагуюча властивість людського мислення, що встановлює зв’язки між поняттями — науковим і з неспеціальної, побутової сфери [6, с. 210].

Тож можемо стверджувати, що дослідження міграції термінів у загальнолітературну мову дозволяє визначити актуальні для певної епохи наукові досягнення та їх значення у розвитку мови. Основними “каналами” для міграції біологічних термінів є художня література, засоби ЗМІ, реклама, оголошення. Детермінологізація пов’язана з популяризацією біологічних знань, поширенням наукових понять серед носіїв мови, їх наближенням до сфери буденного життя людини. Вона збагачує словниковий склад загальнолітературної мови, є засобом її інтелектуалізації, крім того, розкриває семантико-асоціативний потенціал самих термінів, які в іностильових контекстах часто виконують не номінативно-дефінітивну, а експресивно-стилістичну функцію. Мовний матеріал засвідчив різні ступені детермінологізації, які певною мірою корелюють із ступенями формування переносних значень на основі конотацій: okazionale (образне) вживання (поява нових семантичних / конотативних ознак у певному контексті); okazionalno-uzualne вживання (формування конотативних значень); uzualne вживання / переносне значення (закріплення, фіксація конотативних

значень як переносних у словнику). Детермінологізуються і запозичені, і питома українські біологічні терміни різної структури. В окремих випадках детермінологізація пов'язана із ретермінологізацією, тому перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні ретермінологізації українських біологічних термінів.

1. *Зацний Ю. А.* Сучасний англомовний світ і збагачення словникового складу / Ю. А. Зацний – Львів : Піас, 2007. – 228 с.
2. *Іващенко В. Л.* Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю (на матеріалі української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. Л. Іващенко. – К., 1997. – 16 с.
3. *Клименко Н. Ф.* Термінування і детермінування в процесі інтелектуалізації сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // *Studia Linguistica*. – 2009. – Вип. 3. – С. 100-107.
4. *Кочан І. М.* Динаміка термінів з міжнародними кореневими компонентами / І. Кочан // *Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Проблеми української термінології*. – 2006. – № 559. – С. 18–22.
5. *Мацюк Г. П.* Проникновение терминов в общеупотребительную лексику украинского языка // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. – Львів, 1988. – Вип. 19. – С. 34–38.
6. *Мороз А. В.* Процеси детермінологізації у німецькій фаховій мові торгівлі // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки. Мовознавство*. – 2011. – № 6. – Ч. 2. – С. 182–184.
7. *Панько Т. І.* Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 216 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АЖ – Арт-журнал. – 2013. 07. 15. – Режим доступу : www.azh.com.ua/news/karas_gallery_no_name.
- БС – Біологічний словник / за ред. К. М. Ситника, В. О. Топачевського]. – [2-е вид.]. – К. : Головна ред. УРЕ, 1986. – 680с.
- ВГ – Волинська газета. – 2014.11.14. – Режим доступу : volga.lutsk.ua/view/5600/.
- ГБ – Газета “Бандерівець”. – 2000. – № 1–2 (15–16). – Режим доступу : banderivec.org.ua/index.php?page=pages/gazeta/2000-19-20.
- ГВО – Газета “Вечірня Одеса”. – 2013. – № 108–109 (9830–9831). – Режим доступу : vo.od.ua/rubrics/kultura/26082.php.
- ГГК – Газета “Галицький кореспондент”. – 2014. – Режим доступу : <http://gk-press.if.ua/index.php?q=node/7905>.
- ГЩЛ – Газета “Щоденний Львів”. – 2014.06.25. – Режим доступу : dailylviv.com/.../sbu-skhopyla-embriion-bandformuvannya-dnipropetrov...
- ГЮА – Газета. юа. – 2012.12.21. – Режим доступу : gazeta.ua/articles/politics-newspaper/_.../basiloju...yim.../473793.
- ЗГД – *Загребельний П. А.* Гола душа. – К. : Преса України, 1992. – 160 с.
- ІСНП – *Іваничук Р. І.* Сполохи над пустирем. Дилогія. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 352 с.
- ІТ – *Іваничук Р. І.* Твори : [в 3 т.]. – К. : Дніпро, 1988.
- ІТС – Інститут трансформації суспільства. – 2009.11.27. – Режим доступу : ist.osp-ua.info/material.php?pokaz=2811.
- КЗУС – *Костенко Л. В.* Записки українського самашедшого / Л. В. Костенко. – К. : “А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА”, 2011. – 416 с.
- ЛП – Львівська політехніка – 2012.09.14. – Режим доступу : lp.edu.ua/node/2221.

- МК – Мирослав Кушніренко. – Режим доступу : www.info-library.com.ua/.../93-miroslav-kushnirenko-cherez-koljuchi-d...).
- НФ – Новини Форд. – 2013.04.30. – Режим доступу : ford.zet.com.ua/new.php?id=68/.
- СУМ – Словник української мови : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СУБТ – Словник української біологічної термінології. – К. : КММ, 2012. – 744 с.
- ТЛ – Тамада Львів. – Режим доступу : www.tamada.lviv.ua/bulletin/muzychni-gurty/all/1852/).
- ТСН – Телевізійна служба новин. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/kabmin-azarova-otrimav-imunitet-do-lyutogo-323542.html>).
- УЖ – Український журнал. – 2009. – № 9. – Режим доступу : ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/702/.
- УН – Укрінформновини. – 2012.08.28. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/piter_dgekson_zminit_dizayn_hobbita_1751706.

М. І. Вус

SEMANTIC MODIFICATION OF THE UKRAINIAN BIOLOGICAL TERMS
IN THE PROCESS OF DETERMINOLOGIZATION

The article deals with the phenomenon of migration of the Ukrainian biological terms into common-literary language. The main stages of the process as well as semantic and functional term changes resulting from determinologization are established. It is indicated that genuine Ukrainian and borrowed terms of different structures are migrating into common language dictionary.

Key words: biological term, determinologization, common-literary language.